

Re-Examination of the Inscription and Construction Date of Agha Bozorg Mosque Portal

Dariush Zolfaghari

Faculty Member of Research Institute of Tourism and Cultural Heritage Ministry

Abstract:

Inscribed historical works such as coins, seals, manuscripts, documents, various objects, tombstones and inscriptions are among the most significant and reliable sources of all nations' culture and history. In the field of Iranian civilization in Islamic era, inscriptions and written sources have always been interesting for the rulers and public. Meanwhile, monuments have been the most important document for determining the architecture history and originality of a building while being exposed to destruction or elimination by conquerors or opponents to the same extent. These valuable research sources are seriously in danger due to several ecological and preserving causes; therefore, it is likely that these sources be destroyed and future generations would not have access to them if they do not be documented. On the other hand, they must be read accurately since misreading may result in incorrect information acquisition. The main issue of this research is text investigation and reviewing the inscription of Agha Bozorg mosque portal in Kashan which was visited in Shahrivar, 1397SH (Sep.2018). Agha Bozorg mosque and school located in the historic area of Kashan, is adjacent to Khajeh Taj Al-Din tomb in a district of the same name, in Agha Bozorg street branched off Fazel Naraghi street. This school mosque is attributed to Mollah Mahdi Naraghi known as Agha Bozorg, one of the great philosophers of Kashan and was built in Mohamad-Shah Qajar era. Haj Mohamad-Taghi Khanban was the founder of this complex who constructed its mosque for public prayer and as a venue for holding debate and training sessions of his son-in-law Mollah Mahdi Naraghi. The project of building the mosque started in 1256AH (1840AD) and finished 8 years later in 1264AH (1848AD) during the early years of Naser Al-Din Shah Qajar's reign. The dates 1263, 1264, 1268AH (1847, 1848, 1852AD) mentioned on the inscriptions of the dado, the nave (shabistan) platform, the interior space of the nave under the dome, the altar and the portal relate to the time its decoration process ended. Agha Bozorg mosque is one of the monuments with many inscriptions. The text inscribed over the portal is a 24-distich ode written with beautiful white Nastaliq handwriting on an azure tile background. The king's name of that time (Naser Al-Din Shah), the chronogram, the poet's nick name (Hasrat), signature (calligrapher = Hosein), the founder's name Mohamad-Taghi and Mollah Mahdi Naraghi known as Agha Bozorg have been written on this

Picture: Last distich of the inscription of Agha Bozorg mosque portal in Kashan- Dated 1268AH (1852AD).

inscription. Its text and the issue if it was read correctly are investigated here. Hasan Naraghi's book is one of the most important books written about Kashan and its counties. He has tried to mention all inscriptions of the investigated buildings but lack of their photos in this book has made it really difficult to compare what was read by the writer to the original inscription. Through library studies and referring to Naraghi's book, it is perceived that some distiches of the ode, inscribed on 3 sides of the portal have not been read correctly. Inscriptions are seen as the most significant document of architecture history as well as means of determining the originality of a monument. Hence, through some field studies, the writer concluded that 10 mistakes were made in reading the inscription chronogram of Agha Bozorg mosque portal while writing "The monuments of Kashan and Natanz" book. Some dates have also been read incorrectly. Such mistakes have been corrected in this research according to some field studies and through entering the inscriptions photos into this paper.

Keywords: Kashan, Inscription, Agha Bozorg mosque.

بازبینی کتیبه و تاریخ سردر مسجد مدرسه آقابزرگ

داریوش ذوالفقاری

عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
d.zolfaghari1185@richt.i

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۲/۰۹

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۶/۲۸

چکیده

در مستندنگاری آثار تاریخی نوشته‌دار مانند کتیبه‌های ابنیه تاریخی، سکه‌ها، مهرها، ظروف، سنگ قبور، اسناد تاریخی، اسناد تصویری، نسخ خطی و هر شیء کهنی که نوشته داشته باشد، نخستین گام، خوانش درست متن کتیبه است؛ این خوانش درست اطلاعات مهمی در مورد تاریخ تمدن و فرهنگ در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد. یکی از مهم‌ترین کتاب‌هایی که در مورد آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان نوشته شده است، کتاب آثار تاریخی شهرستان کاشان و نطنز نوشته حسن نراقی است. نراقی سعی کرده کتیبه‌های ابنیه بررسی شده را در کتاب خود ذکر کند، لیکن فقدان تصاویر کتیبه‌ها در این کتاب، تطبیق خوانش نویسنده با اصل کتیبه‌ها را دشوار کرده است. در مطالعات کتابخانه‌ای و رجوع به کتاب نراقی، به نظر می‌رسید بعضی از ابیات «قصیده ماده تاریخ» سه طرف سر در بنای «مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان» درست خوانده نشده است. برای اطمینان خاطر بیشتر در مطالعات میدانی این نتیجه حاصل شد که ۱۰ مورد، اشتباه خوانشی در متن کتاب از کتیبه مورد بحث وجود دارد. در این مقاله همه این ۱۰ مورد با خوانش درست و درج تصاویر آن‌ها ذکر شده است.

واژه‌های کلیدی

کاشان، کتیبه، مسجد مدرسه آقا بزرگ.

پیشگفتار

آثار تاریخی نوشته‌دار مانند سکه، مهر، نسخه خطی، سند، اشیای مختلف، سنگ قبر و کتیبه بناهای تاریخی از مهم‌ترین و معتبرترین منابع پژوهشی در موضوع تاریخ و فرهنگ هر ملتی به شمار می‌آیند. در حوزه تمدنی ایران در دوران اسلامی کتیبه و نوشتار همواره مورد توجه ویژه حاکمان و مردم بوده است و در این میان کتیبه بناها مهم‌ترین سند برای تاریخ معماری و تعیین اصالت یک بنا به حساب می‌آید و به همین مقدار نیز در معرض تخریب و حذف توسط فاتحان یا مخالفان است. هم‌اکنون هیچ محقق حتی یک فهرست‌نامه از مواد پژوهشی مورد اشاره در دست ندارد؛ مشخصات فنی و محتوایی آن‌ها که جای خود دارد. این مواد پژوهشی به علل مختلف اقلیمی و عدم محافظت در معرض خطر جدی قرار دارند و چه بسا اگر مستندسازی این کتیبه‌ها صورت نگیرد مانند آثار بسیار دیگر نابود شوند و هیچ اثری از آن‌ها به آیندگان نرسد. از سوی دیگر خوانش باید صحیح باشد و اشکال در خوانش نیز می‌تواند اطلاعات نادرست به دست بدهد. پرسش اصلی این پژوهش، بررسی متن و بازبینی کتیبه مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان است که در شهریور ۱۳۹۷ از آن بازدید شده است.

در دوران اسلامی کتیبه‌های بناها، فراوانی بسیار دارند. دغدغه‌های فرهنگی و اجتماعی و سیاسی مانند شناسنامه‌دار کردن بنا با کتیبه یادمانی، پایه‌گذاری موقوفات و ضرورت ذکر رقم در آنها و هم‌چنین استفاده از کتیبه برای تبلیغ دین و اخلاق اسلامی با هدف بهره بردن از متن آیات و روایات و اذکار و اشعار از جمله علل این امر است.

درباره موضوع این مقاله به جز کتاب آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز (نراقی، ۱۳۴۸) تاکنون پژوهش مستقلی انجام نشده است. هرچند به طور خلاصه در کتاب‌ها و کاتالوگ‌های نگاهی به بناهای تاریخی کاشان (فرخ‌یار، ۱۳۷۰) و فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی (مشکوتی، ۱۳۴۹) پرداخته شده است. و نگارنده با مطالعات میدانی به این نتیجه رسید که در خوانش متن کتیبه قصیده ماده تاریخ سردر مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان در کتاب مورد نظر ۱۰ مورد اشتباه وجود دارد. بعضی از تاریخ‌ها نیز به علت بُعد فاصله از چشم خواننده، اشتباه قرائت شده‌اند. این اشتباهات با استناد به بررسی میدانی و ثبت تصویر کتیبه اصلاح شد. در ادامه پیش از ورود به بحث اصلی به اختصار در مورد انواع کتیبه و ویژگی آن‌ها مطالبی بیان می‌شود.

مسجد و مدرسه آقا بزرگ

مسجد و مدرسه آقا بزرگ در میان بافت تاریخی شهر کاشان، در مجاورت بقعه خواجه تاج‌الدین و در محله‌ای به

همین نام، در خیابان آقا بزرگ، منشعب از خیابان فاضل نراقی واقع است. این مسجد و مدرسه منسوب به ملا مهدی نراقی مشهور به آقا بزرگ، از علمای بزرگ کاشان است و مقارن با پادشاهی محمدشاه قاجار ساخته شده است. بانی این مجموعه حاج محمدتقی خان‌بان است که مسجد مزبور را برای نماز جماعت عموم مردم و محل درس و بحث دامادش، ملا مهدی نراقی^۱ احداث کرد. (نراقی، ۱۳۴۵: ۲۹۶؛ کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۴۲۴)

بنیان مسجد در سال ۱۲۵۶ق صورت گرفت و پس از ۸ سال، در سال ۱۲۶۴ق مصادف با نخستین سال سلطنت ناصرالدین‌شاه به پایان رسید. تاریخ‌هایی مربوط به سال‌های ۱۲۶۳ق و ۱۲۶۴ق و ۱۲۶۸ق که در کتیبه‌های موجود در صفت شیبستان، داخل شیبستان زیر گنبد، ازاره محراب و سردر ورودی مسجد دیده می‌شوند، مربوط به اتمام تزئینات مسجد است (تصویر ۱).

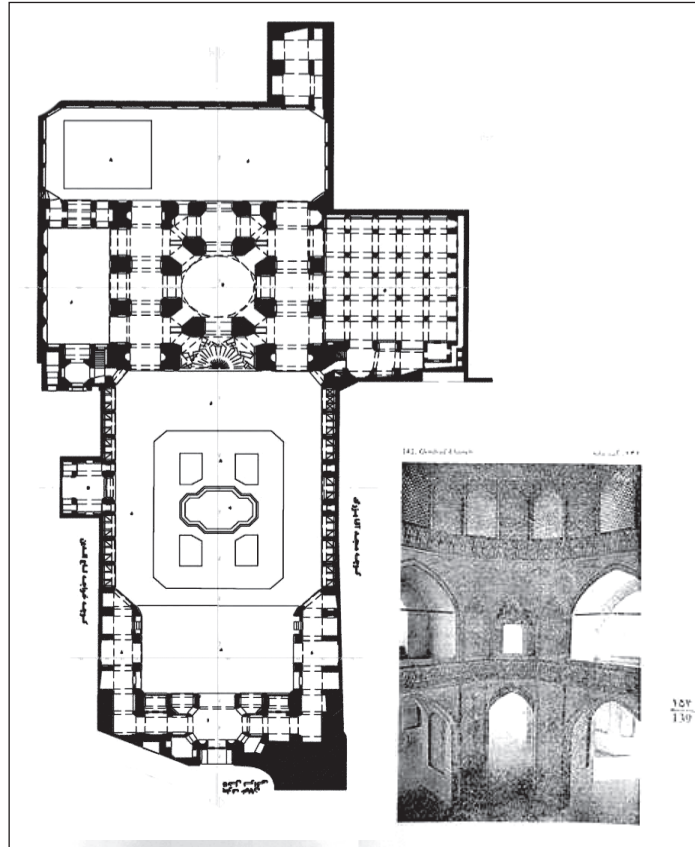

تصویر ۱. نمای صحن و ایوان جنوبی مسجد آقا بزرگ (عکس از: محمدعلی مخلصی).

برخی معتقد اند مسجد آقا بزرگ امروزی بر روی آثار به‌جای‌مانده از زلزله ۱۱۹۲ق ساخته شده و یا متعلق به بنایی بوده که به دوره‌های گذشته تعلق داشته است. به عقیده برخی از کارشناسان، آثار و نشانه‌هایی وجود دارد که نشان می‌دهد شیبستان ۴۰ ستون شمالی مسجد، بر روی بقایای خانقاه، مسجد، مقبره و مدرسه خواجه تاج‌الدین ساخته شده است. این شیبستان بعدها با مسجد و مدرسه مجاور آن ادغام شده و یکی از نمونه‌های ایجاد هماهنگی و اتصال دو بنا در کنار هم به شمار می‌رود.

معماری مسجد

این مسجد-مدرسه، شامل سردر ورودی و هشتی، صحن مرکزی، ایوان جنوبی و گنبدخانه، شیبستان‌های متعدد و گودال باغچه‌ای با حجره‌های طلبه‌هاست که به اختصار به

نقشه ۱. پلان مسجد مدرسه آقا بزرگ (مأخذ: حاج قاسمی، ۱۳۷۰ ج ۶).

بالای در ورودی کتیبه‌ای از سنگ مرمر حجاری شده نصب شده که متن آن حاوی فرمانی از محمدشاه در معاف داشتن قضابان و دباغان از تکالیف دیوانی است^۳ (تصویر ۳).

تصویر ۳. فرمان محمدشاه قاجار (عکس از: نویسنده).

آن‌ها اشاره می‌شود (نقشه ۱). سردر ورودی و هشتی مسجد، در جبهه شمالی و مشرف به کوچه است. این قسمت از بنا شامل ایوانی بلند و زیبا با تزئینات مقرنس‌کاری پرکار و ظریف، و در چوبی کنده‌کاری شده نفیس است (تصویر ۲).

تصویر ۲. سردر ورودی مسجد (عکس از: نویسنده).

گنبدخانه و راهروهای مزبور متصل می‌کند. لچکی نمای ایوان و گوشواره‌های کناره‌های آن با کاشی و آجر به شیوه معقلی تزئین شده است. وجود دو گلدسته کاشی کاری شده طرفین ایوان، علاوه بر جلوگیری از رانش طاق ایوان به زیبایی ایوان جنوبی نیز می‌افزاید.

مقصوره یا گنبدخانه دارای پلانی هشت‌ضلعی است که گنبد آجری آن روی هشت پایه عظیم قرار گرفته است. این گنبدخانه به وسیله هشت ورودی به ایوان‌ها و راهروهای اطراف راه می‌یابد. گنبد به صورت دو پوسته گسسته ساخته شده است. ارتفاع فضای داخلی گنبد (کف تا زیر سقف) حدود ۲۱ متر و ارتفاع گنبد از کف گنبدخانه تا تارک گنبد خارجی (خود) حدود ۲۶/۵ متر است.

در ارتفاع حدود ۶ متری از کف مقصوره درگاه‌هایی بر بالای ورودی‌های هشت‌گانه ساخته شده که در جانب ایوان به یکدیگر مرتبط می‌شوند.

کتیبه‌ای به خط ثلث برجسته از گچ در داخل گنبدخانه نصب شده که مضمونش سوره فتح با تاریخ ۱۲۶۴ ق است. کتیبه‌ای از کاشی در ایوان ورودی این مقصوره سوره نبأ را به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی به نمایش می‌گذارد. کتیبه‌ای دیگر از جنس کاشی مشتمل بر هفت‌بند از مرثیه محتشم کاشانی به خط نستعلیق لاجوردی بر زمینه طلایی با رقم «عمل کاتب الحروف محمدحسن ۱۲۶۳» در این مکان به چشم می‌خورد.

مسجد آقا بزرگ دارای دو شبستان است. یکی در جبهه غربی گنبدخانه و دیگری شبستان زمستانی که در جبهه شمالی مسجد و صحن واقع است. آرامگاه خاندان نراقی نیز در جانب شرقی بر محور عرضی صحن خارج از محوطه مسجد قرار دارد. همان‌گونه که اشاره شد کتیبه‌های فراوانی

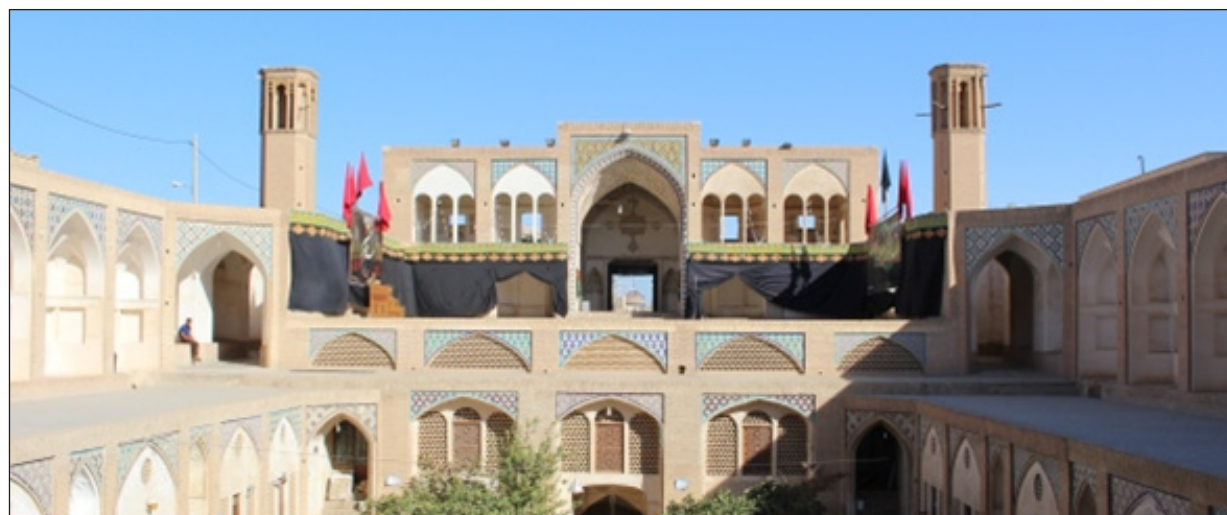
در سه ضلع سردر ورودی و در بالای در ورودی کتیبه‌های از جنس کاشی هفت‌رنگ که متنش قصیده‌ای از شاعری متخلص به «حسرت» به خط نستعلیق سفید در زمینه لاجوردی نصب شده است که در این مقاله مورد مذاقه و تصحیح قرار گرفته است. در دو طرف ورودی سکوه‌های سنگی تعبیه شده و تزئیناتی از کاشی خشت‌های هفت‌رنگ بدنه دیوار را از کف سکوها تا زیر کتیبه کاشی پوشانده است. پس از سردر، هشتی نسبتاً وسیعی واقع است که سقف آن با آرایه‌های کاربندی و بدنه آن با نقاشی آبرنگ تزئین شده است. در طرفین این هشتی دو راهروی وسیع و عریض با طاق‌نماهایی عمیق در هر دو طرف، با شیب ملایم به صحن مرکزی منتهی می‌شود.

صحن بزرگ این مسجد دوطبقه و مشتمل بر دو حیاط فوقانی و تحتانی (گودال‌باغچه) است.

صحن فوقانی یعنی بام حجرات و مدرس و چهل‌ستون، مهتابی ماندی است که از شرق و غرب با دو دیوار محصور شده و از جنوب به ایوان مسجد راه می‌یابد (تصویر ۴).

گودال‌باغچه یا صحن تحتانی به شکل مربع مستطیل و تقریباً در جهت شمالی - جنوبی ساخته شده و از شرق و غرب به ده حجره، و از جنوب به دو حجره و یک مدرس و در وسط از شمال به چهلستون شمالی و سرداب تحتانی منتهی و محدود می‌شود. حجره‌های دوازده‌گانه به اندازه یک پله بلندتر از سطح حیاط تحتانی (گودال‌باغچه) ساخته شده و از طریق چهار راهرو جنبی به حیاط راه می‌یابند.

ایوان جنوبی یا ایوان گنبدخانه، ایوان بلند و عریضی است که نیم‌گنبد آن با رسمی‌بندی و آرایه‌های معقلی تزئین شده است. در دو طرف ایوان راهرویی ساخته شده که به صحن کوچک گنبدخانه راه می‌یابد. ایوان مزبور را سه ورودی به

تصویر ۴. نمای ضلع شمالی صحن (عکس از: نویسنده).

تصویر ۵. بخشی از کتیبه سردر مسجد مدرسه آقا بزرگ (عکس از: نویسنده).

در این مسجد مدرسه وجود دارد که از میان آن‌ها کتیبه سه طرف سردر ورودی موضوع بحث ماست. (تصویر ۵)

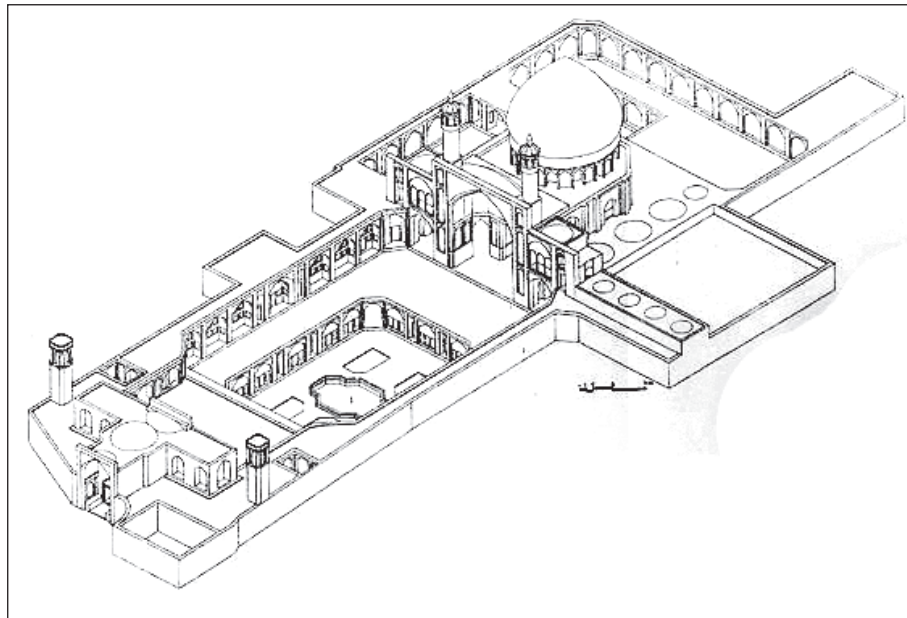
متن کتیبه مورد بحث

متن کتیبه‌ای که در سه ضلع سر در مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان (تصویر ۳) (نقشه ۲) تعبیه شده قصیده‌ای ۲۴ بیتی است که با خط نستعلیق سفید بسیار زیبا در زمینه لاجوردی بر روی کاشی نگاشته شده است. در این کتیبه، نام پادشاه عصر (ناصرالدین شاه قاجار)، ماده تاریخ، نام شاعر (حسرت)، رقم یا امضا (نام خوشنویس = حسین)، نام بانی محمدتقی، و نام ملا مهدی نراقی مشهور به آقا بزرگ ذکر شده است. ابتدا به متن کتیبه که توسط نراقی قرائت شده می‌پردازیم سپس اشکالات و تاریخ‌هایی را که درست قرائت نشده اند بررسی می‌کنیم.

نراقی متن کتیبه را در کتاب خود چنین آورده است:
 در زمان شه بلنداقبال شهریار زمین خدیو زمان
 دادگر پادشاه عدل‌آیین نامور شهریار کشور جان

جودش افکنده طعنه بر حاتم
 شاه دریادلی که در عهدش
 گرگ با بره هم‌عنان گشته
 شده انباز با خرف دینار
 شاه شاهان خدیو عالمگیر
 یا رب این دولت ابد مدت
 گشت کامل بنای این مسجد
 وه چه مسجد که سجده گاه ملک
 شد محمدتقیش بانی خیر
 بعد از آن ز اهتمام فرزندش
 رحمت حق بر او و معمارش
 بانی خیر کاین معامله کرده
 بهر فخر زمان و هادی خلق
 آنکه گر مدحتش ثنا سازم
 شطری از جوی فضل او دجله
 آنکه باشد سمی حجت خلق
 مفخرالحاج و فخر دین مهدی
 علما در صف افاداتش

عدلش آورده عزل نوشیروان
 داده از عدل و داد چند نشان
 صعوه با باز گشته همدستان
 گشته درهم به خاک‌ره یکسان
 ناصرالدین شه آفتاب جهان
 باد تا روز حشر جاویدان
 که مبرا بود ز هر نقصان
 وه چه مدرس که روضه رضوان
 عمره الله داره به جنان
 یافت اتمام کار این بنیان
 خانه هر دو باد آبادان
 سود است و هیچ نیست زبان
 حافظ دین و حامی ایمان
 هر یک اعضا شود هزار زبان
 موجی از بحر علم او عمان
 خلق را رهنمای چون قرآن
 آنکه قاصر ز وصف اوست زبان
 محو و حیران چون طفل ابجدخوان

نقشه ۲. نمای عمومی مسجد مدرسه آقا بزرگ (مأخذ: حاج قاسمی، ۱۳۷۰ ج ۶).

پس از آن جانشین خلقش شده که بود مقتدای پیر و جوان
 وان محمدعلی که از فضلش نیست حاجت به حجت و برهان
 خواست تاریخ مسجد و مدرس گفت حسرت بدیهتا آسان
 عجلو بالصلوه قبل الفوت چهل و هفت از او بگیر و بخوان
 مشقه حسین ۱۲۴۸
 (نراقی، ۱۳۴۸: ۱۹۰).

موارد اصلاحی

۱. در آغاز کتیبه در زیر مصرع نخست عبارت «هو العزیز»
 موجود است که در خوانش آقای نراقی نیامده است (تصویر
 ۶).

تصویر ۶. هو العزیز در زیر مصرع اول (عکس از: نویسنده).

در بیت سوم «نوشروان» درست است ولی در کتاب
 «نوشیروان» آمده است. وزن بیت با نوشیروان مختل می‌شود
 (تصویر ۷): جودش افکنده طعنه بر حاتم/ عدلش آورده عزل
 نوشروان.

تصویر ۷. عدلش آورده عزل نوشروان (عکس از نویسنده).

۲. در مصرع دوم بیت چهارم «دارد» درست است نه «داده»
 (تصویر ۸):
 شاه دریا دلی که در عهدش/ دارد از عدل و داد چند نشان

تصویر ۸. دارد از عدل و داد چند نشان (عکس از: نویسنده).

۳. در مصرع دوم بیت ۹ «معرا» (عاری، منزه و مبرا) آمده
 است نه «میرا» (تصویر ۹):
 گشت کامل بنای این مسجد/ که معرا بود ز هر نقصان

تصویر ۹. که معرا بود ز هر نقصان (عکس از نویسنده).

۴. در بیت ۱۲ «کرد» درست است نه «یافت» (تصویر ۱۰):
 بعد از آن ز اتمام فرزندش/ کرد اتمام کار این بنیان.

تصویر ۱۰. کرد اتمام کار این بنیان (عکس از نویسنده).

کتیبه است که صحیح آن ۱۲۶۸ق است نه ۱۲۴۸ق که نراقی خوانده است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳. عجلو بالصلا قبل الفوت/ چهل و هفت از او بگیر و بخوان مشقه حسین ۱۲۶۸ (عکس از: نویسنده).

ولی تاریخ احداث بنا بر اساس ماده تاریخ مسجد و مدرسه که در بیت آخر قصیده آمده است، تاریخ «۱۲۶۱» است اگر «الف زینت» را در عجلو حساب کنیم. تاریخ بنای مسجد «۱۲۶۰» است اگر الف زینت را مطابق نگارش خوشنویس حساب نکنیم، شاعر در دو بیت آخر قصیده گفته است: خواست تاریخ مسجد و مدرس / گفت حسرت بدیهتاً آسان عجلو بالصلا قبل الفوت/ چهل و هفت از او بگیر و بخوان مطابق این شعر، مصرع «عجلو بالصلا قبل الفوت» ماده تاریخ است که از جمع اعداد حروف آن به حساب ایجاد، عدد ۳ باید عدد ۴۷ کم شود. در این صورت عددی که به دست بیاید تاریخ ساخت بنا است. جمع این حروف ۱۳۱۸ است با کسر ۴۷ از آن به تاریخ ۱۲۶۱ق دست می‌یابیم. تاریخی که روی دماغه در نوشته شده نیز ۱۲۶۶ است نه ۱۲۶۰ (تصویر ۱۴).

لازم به توضیح است که خوشنویس (حسین) و استادان معمار (حسین و باقر)، به ترتیب در پایان کتیبه و روی دماغه تاریخ‌های ۱۲۶۸ و ۱۲۶۶ را ذکر کرده اند که تاریخ پایان کار آنها را نشان می‌دهد نه تاریخ احداث بنا را.

نتیجه‌گیری

کتیبه‌های بناها از مهم‌ترین اسناد در پرداختن به تاریخ معماری و تعیین اصالت یک بنا به حساب می‌آیند. نگارنده با مطالعات میدانی به این نتیجه رسید که در خوانش متن کتیبه قصیده ماده تاریخ سردر مسجد- مدرسه آقا بزرگ کاشان در کتاب آثار تاریخی شهرستان کاشان و نطنز ده مورد اشتباه وجود دارد. بعضی از تاریخ‌ها نیز به علت بعد فاصله کتیبه از چشم خواننده اشتباه قرائت شده اند. این

۵. در بیت ۱۶ «بیان سازم» درست است نه «عیان سازم» و هم‌چنین در مصرع دوم «از» وجود ندارد (تصویر ۱۱): آنکه گر مدحتش بیان سازم/ هر یک اعضا شود هزار زبان.

تصویر ۱۱. آنکه گر مدحتش بیان سازم/ هر یک اعضا شود هزار زبان (عکس از نویسنده).

۶. در مصرع نخست بیت ۲۱، «خلف» درست است نه «خَلقش». خلف با فتح اول و سکون دوم یعنی شایسته. کاتب به اشتباه و با دریافت خود واژه خلف را به صورت «خَلقش» نوشته که هم معنی بیت با این واژه درست نیست و هم وزن آن مختل می‌شود. بنابراین متن صحیح بیت چنین می‌شود: پس از آن جانشین خلف شده/ که بود مقتدای پیر و جوان. ولی همان‌گونه که ملاحظه می‌شود در کتیبه به جای خلف، «خَلقش» آمده است (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲. پس از آن جانشین خلفش شده/ که بود مقتدای پیر و جوان (عکس از نویسنده).

۷. در بیت آخر در خوانش نراقی چند اشکال وجود دارد. یکی آنکه کلمه عجلو را با «الف زینت» نوشته و کلمه بالصلا را (باللوه) خوانده است. آخرین اشکال خوانش نراقی تاریخ

تصویر ۱۴. دماغه دروودی مسجد مدرسه آقا بزرگ (عکس از: نویسنده).

اشتباهات با استناد به بررسی میدانی و ثبت تصویر کتیبه در این مقاله اصلاح شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. حاج ملا مهدی بن ملا مهدی بن ابیدر نراقی مشهور به آقا بزرگ، از علمای بزرگ کاشان بود. وی پس از مرگ پدرش به سال ۱۲۰۹ هجری قمری در کاشان به دنیا آمد و به این خاطر او را به نام پدر مهدی خواندند و چون کوچک‌ترین فرزند ملا مهدی نراقی بود او را آقا کوچک لقب داده بودند. هنگامی که محمدشاه قاجار از اصفهان قصد مراجعت به تهران را داشت، در کاشان با ملا مهدی ملاقات کرد و به جای لقب آقا کوچک به او عنوان آقا بزرگ داد (خسروی، ۱۳۷۵: ۱۳).

۲. میان سردر مسجد و بالای کتیبه کاشیکاری جلouxان فرمان محمد شاه قاجار درباره بخشیدن مالیات قصابی و دباغی کاشان به این مضمون بر لوحه از سنگ مرمر حجاری و نصب شده است: «به حکم محکم شاهنشاه عادل باذل محمدشاه قاجار خلد الله ملکه و احسانه، حسب خواهش جناب شریعت آداب حجة الاسلام ملا محمد مهدی نراقی، منال دیوانی قصابی و دباغی کاشان به موجب فرمان مبارک به تخفیف مقرر آمده و از تکالیف دیوانی معاف شد، خلاف‌کننده به لعنت خدا و نفرین رسول گرفتار شوند. محرم الحرام ۱۲۵۶ (تصویر ۳).

۳. ابجد نوعی نظام و ترتیب الفبایی در بین اعراب است که بر اساس آن هر حرف نماینده یک عدد محسوب می‌شود. در این نظام، ترتیب و ارزش عددی هر حرف به این قرار است: الف = ۱، ب = ۲، ج = ۳، د = ۴، که مجموع این چهار حرف را برای سهولت در به خاطر سپردن، ابجد می‌نامند. ه = ۵، و = ۶، ز = ۷ که این سه حرف را

هوز نامند. ح = ۸، ط = ۹، ی = ۱۰ که این سه حرف را حطی می‌گویند. ک = ۲۰، ل = ۳۰، م = ۴۰، ن = ۵۰ که مجموع این چهار حرف را کلمن است. س = ۶۰، ع = ۷۰، ف = ۸۰، ص = ۹۰ که مجموع این چهار حرف سَعَفَص خوانده می‌شود. ق = ۱۰۰، ر = ۲۰۰، ش = ۳۰۰، ت = ۴۰۰ که مجموع آنها قَرَشْت نام دارد. ث = ۵۰۰، خ = ۶۰۰، ذ = ۷۰۰ که مجموع این سه حرف را تُخَذ می‌گویند. ض = ۸۰۰، ظ = ۹۰۰، غ = ۱۰۰۰ که مجموع این سه حرف صَظَغ نام دارد. با ترکیب این حروف ارزش عددی هر کلمه معین می‌شود، مثلاً ارزش عددی کلمه «سر» برابر عدد ۲۶۰ است زیرا س = ۶۰ و ر = ۲۰۰ است. منشأ نظام و ترتیب ابجدی مربوط به روزگار کهن، یعنی حدود قرن ۱۲ تا ۱۴ پم است و به خط فنیقی باز می‌گردد که اکثر خطوط از جمله خط پهلوی، عربی، یونانی و لاتینی از آن آغاز شده است. کاربرد نظام و ترتیب ابجدی به سبب ارزش عددی آن، در گذشته به جای اعداد و در حساب جَمَل به کار می‌رفته است. علاوه بر آن، در ماده تاریخ نیز کاربرد داشته و هنوز هم کم و بیش در شعر سنتی از آن استفاده می‌شود. در ساختن طلسم‌ها و اسطرلاب‌ها و غیب‌گویی هم از آن استفاده می‌کرده‌اند. در دوره اخیر، در کشورهای اسلامی، برای شماره‌گذاری صفحات مقدمه کتاب‌ها به جای اعداد رومی که در مقدمه کتاب‌های اروپایی به کار می‌رود، از نظام و ترتیب ابجدی استفاده کرده‌اند. در نظام نمره‌گذاری درسی نیز در برخی از دانشگاه‌ها از «الف، ب، ج، د، ه» که همان ترتیب ابجدی است، بهره می‌برند و در تقسیم‌بندی‌های درون نوشته‌ها، علاوه بر اعداد، از حروف ابجد استفاده می‌کنند (دانشنامه دانش‌گستر).

بدرالدین محمد ابونصر فراهی در کتاب نصاب صبیان برای آسانی در به خاطر سپردن حروف ابجد گفته است:
یکان یکان شمر ابجد حروف تا حطی / چنانکه از کلمن، عشر عشر تا سعفص
پس آنگه از قرشت تا ضظغ شمر صدصد / دل از حساب جَمَل شد تمام مستخلص

کتاب‌نامه

- حاج قاسمی، کامبیز. (۱۳۷۰). گنجنامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، مساجد. ج ۶. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- خسروی، محمدرضا. (۱۳۷۵). نراق در آئینه تاریخ. قم: مؤسسه فرهنگی آفرینه.
- فرخ یار، حسین. (۱۳۷۰). نگاهی به بناهای تاریخی کاشان. کاشان: اداره کل میراث فرهنگی کاشان.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم (سهیل کاشانی). (۱۳۵۶). تاریخ کاشان. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مشکوتی، نصرت‌الله. (۱۳۴۹). فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- نراقی، حسن. (۱۳۴۸). آثار تاریخی شهرستان کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار ملی.
- نراقی، حسن. (۱۳۴۵). تاریخ کاشان. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.